

A VARSÁGI TARTÓD VÁRA ÉS TÖRTÉNELMI JELENTŐSÉGÉ

A Nagyküküllő forrásvidékén, a Hargita megyei Varság község közepétől nyugatra fekvő „Tartód vára“ már a múlt század második felétől kezdve ismeretes a szakirodalomban. Az ennek ellenére eddig kikutatatlan erősség Székelyudvarhelytől légvonalban körülbelül 35 km-re északra fekszik, a sebesen csörgedező Tartód-vízének a Nagyküküllőbe torkollása fölött emelkedő, mintegy 90 méter magas meredek, hosszukásan elnyúló szintvonallal körülírható, fenyves borította domború tetőcskén.

Amint középkori oklevelekből és más történelmi forrásokból kiderül, vidéke eléggé későn, csupán a XVII. század második felétől kezdett egyre gyarapodó számú havasi, nyári szállásokkal benépesülni. Maga Varság község is csak a múlt század vége óta alakult ki.

Az enyhén délnek lejtő tetőcske az északabra emelkedő „Simó-mezeje“ meg „Nyakteteje“ nevű közeli, nála tekintélyesebb ormokhoz vezető alacsony, keskeny nyereggel kapcsolódik a hargitai vulkáni fennsík — az ún. „Láz“ — magasabb részeihez. A Tartód-vize völgyéből a nyeregre fölkapaszkodó s azon a vártetőre tovább vezető út nyomai halványan itt-ott még most is fölismerhetők. A korábban ott megfordult Téglás Gábor műkedvelő régész véleményétől eltérően azonban ez az út nem irányul egyenest a várba, hanem annak ívelt északi „sarkát“ megkerülve valamivel a keleti oldal védelmi elemei előtt és alatt halad délnek, s két valóságos „falszorost“ (ún. Zwingert) alkotó, egyenlő távolságra húzódó falszakasz között fut be a vár déli „szögletébe“. Az út szakadékos megnyújtásával — nyilván — az erősségbe jutást igyekeztek ilyenképpen is megnehezíteni.

Részletes szemrevételekor, illetőleg új, szabatosabb alaprajzának fölvételekor derült csak ki: a Téglás Gábor készítette helyszín-vázlat nem felel meg a valóságnak, nem iker-erődítményről, hanem csupán egyetlen várról van szó.

A tetőcske elnyúlt volta határozta meg az erősség alaptervét: hossza kb. 75 m, szélessége kb. 37 m. A látszat szerint töltésnek mutatkozó, igazában azonban falat rejtő külső védelmi eleme helyben termelt faragatlan, de többé-kevésbé mégis megvalogatott kőtömbökből épült. Emelésekor a fal külső meg belső színét alkotó tömbsor közét sziklatörmelékkel töltötték ki, szerkezete tehát némiképpen az ún. emplekton-rendszerű falakéra emlékeztet. Teljes vastagsága 1,6—2 m között váltakozik. Ásatási metszeteinkből láthatóan részben szalában álló sziklafelületekre, részben többé-kevésbé gondosan vágott alapozási árokba, részben pedig — ahol a tető pereme felületének simasága és akkoriban föltehető állékonysága megengedte — közvetlenül a vízszintes talajra alapozták. Kötőanyagként kavicsban szegény, mégis jó minőségű, falban oltott meszet használtak.

A látszat szerinti külső töltéssel, valóságban széles, zömök, erősnek ítéltető kőfallal szemben a belső védelmi elem csupán jelentéktelen, több ízben teljesen el is mosódó körvonalú, egyszerű földtöltésnek bizonyult. Noha a két védelmi elem

időrendi viszonyát ásatásainkkor nem sikerült tisztáznunk, mégsem zárhatjuk ki egészen a belső földtöltés valamelyest korábbi létesítésének valószínűségét.

Kutatásainkkor csupán kis számú és nagyon szegényes régészeti anyag (néhány hevenyészett tűzhely maradványa, a föltárt falszakaszok mentén vékony szenesréteg, a vár déli „sarkából“, az erdő kitermelésekor vágott, ma „kapunak“ mondott falnyílástól közvetlenül nyugatra, néhány vékony falú, korongolt, égetett agyagedény töredéke) került napvilágra. Legjelentősebbek esetünkben a kormeghatározást lehetővé tevő fazekastermékek.

Az edénytöredékek tüzetesebb vizsgálata alapján úgy tűnik, lassú korongon készítették őket. Díszítőelemként vastagon bemélyített hullám- és párhuzamos vonalakat, valamint egymást derékszögben metsző, némiképpen a kosárfonást utánzó ékítményeket használtak. Nagyobb edényalj-töredéken az ún. fenékbélyegző domború lenyomata jól kivehető.

Mint az eddigi kutatásokból ismeretes, a bonyolultabb mértani idomú fenékbélyegző-nyomat (az erdélyi ún. szláv jellegű fazekasság egyetlen domborművű „díszítő“ eleme) hiányzik a VIII—X. századi agyagművészeti termékek köréből. Csak később, a X. század végén, a XI. század elején, a tulajdonképpeni hűbérkorra való átmenet idején tűnik föl. Erdély-szerre is több lelőhelyről ismeretes, és hozzávetőleg a XI. század végétől kezd „divatosabbá“ válni. E számunkra perdöntő fazéktöredék mellett még egy edény szájának peremtöredékére kell ügyelnünk. Jellegzetesen tagolt metszetének alján, kívül, régebbi, a XI. század első felére jellemző peremfajták közvetlen fejlődéséből eredő, sajátosságos, egészen jelentéktelennek tűnő, körülfutó borda látható. Ez a sajátosság valóságos *terminus post quem*-et kínál az egész, még ha oly sovány anyagnak, sőt magának a várnak a keltezetét illetően. Másfelől éppoly igaz az is: az effajta jellegű fazekastermékek a XIII. század negyvenes éveitől kezdve, hogy úgy mondjuk, „divatjuk múlttá váltak“. Ettől kezdve az agyagművészet készítményeinek jellege, talán az első mongol betörés és rövid mongol uralom sok tekintetben új helyzetet teremtő hatása, az addig virágzó műhelyek elpusztulása vagy esetleg a vásárlók igényeinek átalakulása következtében érezhetően megváltozott.

Mindezek alapján vélekedve a Tartód vári fazekas-anyag tehát szinte teljes bizonyossággal a XI. század végére, valamint a következő századra keltezhető. Az előrebocsátottak a varsági Tartód vára rövid használati idejének (ne feledjük, az anyag nagyon csekély, szegényes is; a vár tetőző részén sem akadtunk tartós fa- vagy kőépítmények nyomaira!), alig évtizedekre becsülhető rövid történetének kezdő és végső időhatára tekintetében rendkívül nevezetes észleletek. További következtetéseink javarészt ezekre a szinte bizonyossággként vehető megállapításokra alapozódnak.

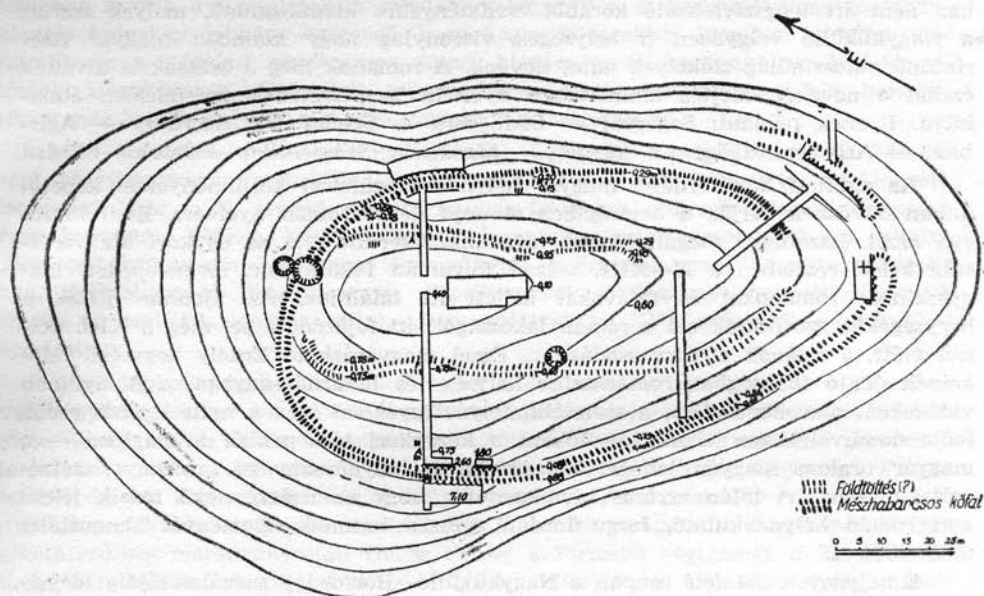
De térjünk vissza Tartód várára. Az erődítmény eléggé eldugott tetőcskén magányoskodik, falai szabadon emelkedtek magasba, se tornyai, se más épületei nem voltak; nem kerítette védőárok: a mindenfelé meredeken alábocsátkozó sziklás oldal fölöslegessé tette. E jellegzetességekre figyelve, véleményünk szerint Tartód vára sok tekintetben nagyon hasonlít a Csíki-medence pereme több számottevő magaslatáról ismert (legalaposabban Ferenczi Sándortól ismertetett) különböző korú erődítmények *mészhabarcs-kötésű kőfallal építkező szakaszának váraira*, nemkülönben az egykori Háromszék megye területéről közölt, egykorú, többé-kevésbé egyező jellegzetességekkel egy és ugyanazon „bokorba“ tartozó erődítményekre. Ennek, az egyelőre inkább csak a távolabbi kutatásaink természetét és irányát sejtető gondolatnak a fölvetésével mindössze szélesebb keretbe szeretnők ágyazni a különben látszólag megfejthetetlen kérdést: mi is lehetett hát vég-

eredményben Tartód várának helye, szerepe a közelebbi s távolabbi környék történetének alakulásában?

Oklevél nem említi, látszólag a néphagyományban se fűződnek hozzá a valóság csíráit méhükben rejtő elképzelések; kicsinységénél fogva valamely néptörzsnak, de még csak nemzetségnek se lehetett menedékhelye; királyi, megyei területre emelt középkori főúri magánvárhoz, például az Aporok (háromszéki) Bálványos várához se fogható. Nézetünk szerint a kutatások mai szintjén csak egyetlen magyarázattal közelíthetjük meg a kérdést. A varsági Tartód vára a Keleti-Kárpátok belső vonulatának látszó, tűzi eredetű hegysor (a Kelemen-, Görgényi-havasok, a Hargita) meg végül a Baróti-, illetőleg a Persányi-hegység nyugati lejtőin vagy alján, még az ún. telegdi főesperesség keretébe tartozó (későbbi, tágabban értelmezett Udvarhely- s más széki) székelyek ideköltöztetése előtt, de esetleg a későbbi háromszéki székelyek még itt tartózkodott csoportjának, a kézdi-csoportnak a területén vagy legalábbis annak közelségében, a magyar hűbéri királyi hatalomtól a XI. század végén, a következő elején (I. Lászlótól vagy Könyves Kálmántól) kiépítettett határvédelmi rendszernek volt az egyik szerves tagja. Ez a terület akkoriban szinte teljességében nyugaton az Erdélyi Középhegységtől meg az Erdőháttól, délen az Erdélyi-havasoktól nagyjában a Nagyküküllő völgyéig, illetőleg a Háromszéki-medence keleti szegélyéig terjeszkedő hajdan óriási Fehér vármegye részét alkotta. A következőkben ezt a kérdést szeretnők kissé alaposabban boncolgatni és — amennyire tőlünk telik — előbbi állításunkat kellőképpen meg is indokolni.

Karácsonyi János, Fodor Ferenc, Kurt Horedt és Karl Kurt Klein történelmi adatok, régészeti leletek meg az erdélyi elsődleges helynévanyag fölhasználása alapján iparkodott nyomon követni a hűbéri magyar királyság Erdély területén való (lépcsőzetes?) terjeszkedésének idő- meg térbeli fokozatait (ez alkalommal természetesen nem térhetünk ki állításuk helyességének vagy helytelenségének bírálatára). Egyikük hat szakaszban gondolta végbemenni ezt a folyamatot, mások öt lépcsőben vélték leperegni az eseményeket. Akárhogyan álljon is a kérdés, az első három vagy négy mozzanat ügye pillanatnyilag nem érdekel bennünket, ezért annak tárgyalását elhanyagolhatónak ítéljük, s egyenest a negyedik (vagy ötödik) szakasz rövid áttekintésére térünk.

A hűbéri magyar állam valóságos, tehát nem névleges terjeszkedése, többé-kevésbé egyező vélemény szerint, a XII. század elejére már eljutott ugyan a Maros Hévíz és Déda közötti szorosának nyugati „torkáig“, de még nem hatolt be a rengetegekkel fedett Gyergyói-, a Csíki- meg a Kászoni-medencébe. A belső hegyvonulat nyugati lábánál északra délre húzódó sávban viszont több, egyelőre még fölásatlan, de mindenesetre nagyon korainak látszó, egyszerű alaprajzú kővár sorakozik. Ilyen az 1228-ban oklevélben említett Marosvécs vára („... *in cursu etusdem Morus ad castrum Wecheu*...“), a Szováta melletti Illyésmezőtől keletre festői sziklabércen árváskodó „Rabsonné vára“, a rovásírásos feliratáról híres Énlaka fölötti Firtos-hegy tetején elterülő, néhány kutatóárok révén közelebről ismert „Firtos vára“, ilyen a Székelyudvarhelytől nyugatra tornyosodó, a hamisítvány *Csíki Székely Krónika* mesés köntöskébe öltöztetett „Bud(a) vára“, s esetleg ilyen a keleti átjárók egyikére, a nagyon is számottevő rikaira vigyázó (ennek jelentőségét eléggé beszédesen bizonyítja az eléje telepített több besenyő szálláshely: Felsőrákos, Barót, Bibarcfalva, a két Bacon) „Kustaly vára“ (?) vagy talán inkább a közeli „Rika vára“ és valószínűleg más, számunkra egyelőre ismeretlen erősségek. S ha (Székely-)Udvarhely vára esetleg nem is állott éppen lenn

Tartód várának alaprajza

a Nagyküküllő városi padján, a XVI. században, az 1562. évi nagy székely fölkelés leverése után János Zsigmond fejedelem rendeletére épült, akkoriban „Székely támadt“-nak, ma „Csonkavárnak“ nevezett új-olasz rendszerű erődítmény helyén, ahogyan egyesek képzelték, mégis itteni, aránylag egészen korai település létrejöttét maga a város neve (Udvarhely = ’kerített hely’), főként pedig a messze földön ritkaságszámba menő négykaréjos alaprajzú, centrális megoldású, szerencsénkre máig megőrzött gyárosfalvi „Jézus-kápolna“ puszta léte mindennél ékeesebben bizonyítja. A föltétlenül nagyon korai (XII. századi) kápolnának, a Székelyudvarhely főterén 1956-ban vízvezeték lefektetésekor napfényre jutott XI—XII. századi edénművességi anyagnak, valamint a város nevének tanúsága szerint a magyar királyi hatalom még jóval a későbbi udvarhelyszéki székelyeknek föltehetőleg a XIII. század 2—4. évtizedében Biharból, Nagyvárad környékéről való idetelepítése előtt kiépítette ezt a hadászati tekintetben oly nevezetes helyet.

A hűbéri magyar királyság eddig már a XII. század kezdetére való behatolását tanúsító, vizsgált területünkön előkerült leletek csoportjában említhetjük a homoródszentpáli „Béla bán várában“ a múlt században napvilágra jutott nagyon jelentős éremleletet. Az éremkincs I. Béla (?), I. László és Könyves Kálmán Árpád-házi királyok érméit tartalmazta 1061—1114 közéről. Hihetőleg a XII. század első felében vagy közepe táján rejthették el.

Fodor Ferenc, Kurt Horedt meg Karl Kurt Klein többé-kevésbé egyező felfogása értelmében a hűbéri magyar állam bekebelezte — és a kor viszonyaihoz képest meglehetősen sűrű székely népességgel ki is töltött — területek déli határsávja 1100 körül valahol a Nagyküküllő és (erdélyi) Hortobágy erdős vízválasztóján húzódott. Az e területről ismeretes magyar helynévanyag maga készlet az ideiglenes települési határsávnak ezen a vidéken való meghúzására. Ezzel kapcsolat-

ban nem árt megszívlelendő korábbi eredményekre hivatkoznunk, melyek szerint a Nagyküküllő völgyében a helységek viszonylag nagy számban magyar (szerintünk valószínűleg székelyek adta) nevűek. A románok meg a szászok is átvették ezeket a neveket, kiejtés tekintetében nyelvük természetének megfelelően átalakítva. Ilyenek például: Segesvár — Sighișoara — Schässburg, Egerbegy — Agribiciu — Arbegen, Medgyes — Mediaș — Mediasch, (Szász-)kéz — Saschiz — Keisd.

Az említett belső-erdélyi magyar helynevek születési körülményeivel kapcsolatban üdvösnök véljük a nemrégiben elhunyt neves román nyelvész, Emil Petrovici ezzel összefüggő megállapítását idéznünk. Szerinte „... az egykori Magyarország keleti részeiben a X—XIII. század folyamán fokozatosan megtelepedett magyaroknak románokat és szlávokat kellett itt találniok. Az újonnan jöttek a hegységekbe szorították ezt a román lakosságot; itt fejeződött be, még a XIII. század előtt, a szlávok elrománosodása... Ezzel magyarázható Erdély hegységi vidékeinek döntő többségben román-szláv helység- és határnév-anyaga... A nyíltabb vidékeken: a medencékben, a szélesebb folyóvölgyekben meg a nyílt lombos erdők fedte dombvidékeken viszont — főként a középkori térképekből kivilágloán — a magyar uralom magyar jelleget kölcsönzött a helynév-anyag... bizonyos részének...“ Nem árt talán arra is hivatkoznunk, hogy az ismert nevű másik jelenkori román helynévkutató, Iorgu Iordan egészen hasonló véleményét hangoztatta több ízben is.

E helynevek dél felé csupán a Nagyküküllő—Hortobágy vízválasztójáig terjednek. Bizonyításuk értelmében a magyar (székely) nevű helységek jó része ugyan a román—szláv lakosság kiszorítása utáni időből, de még a szászok ide eléggé későre, esetleg csak az első mongol betörés utáni betelepülése *előtti* évszázadból származnak. A Nagyküküllő vízgyűjtő-medencéjétől délre fekvő területen jóval gyéresebb hasonló, magyar eredetű helynevek főképpen az egyes természetes, ősi kereskedelmi útvonalak mentén sorakoznak föl. Viszont az Olt medencéjében tagadhatatlanul ismét gyarapszik számuk (ilyen Halmágy, Tyúkos, Földvár, Sebes, Árpás, Szakadát, Talmács, Alamor, Hortobágyfalva, Örményszékes), azt bizonyítván, hogy még ha csupán egyes állandó határőrtelepek, határórállomások alakjában is, ám a hűbéri magyar királyság katonai hatóságai az Olt melléke, szabatosabban Fogaras-földje megfelelő védelméről se felejtettek el idejében gondoskodni.

A hűbéri magyar államrendszernek a Nagyküküllő völgyi előnyomulásával kapcsolatban a helynevek elterjedéséből — szerény véleményünk szerint — csakis egyetlen történelmi helyzetre következtethetünk: ezen a területen már korábbi időktől kezdve viszonylag jelentősebb székely „tömegek“ éltek, többé-kevésbé ideiglenes szálláshelyeken (itt, nyilván, a székelyeknek nem a bihari származású, hanem régebbtől kezdve Erdély belsejében lakó másik, ősbibb telepes nagy csoportjára gondolunk). Ezt a lakosságot a XII. század elején Erdély keleti felében kirajzolódó határ őrzésére használták fel. Nem sokkal utóbb, nevezetesen a XII. század derekától kezdve azután — a „szász vendégek“ beköltözési folyamatának mértékében — az egyes alcsoportokat fokozatosan áttelepítik jóval keletebbre, a későbbi Háromszék területére, gyaníthatóan meghagyva a közösségek korábbi, Nagyküküllő menti földrajzi szállásrendjét (a Háromszéki-medencében tehát északkeletre kerülnek a kézdiak, délkeletre, illetőleg közép-re az orbaiak és nyugatra, illetőleg dél-nyugatra a sebesiek-sepsiek).

Ezeket tekintve majdnem bizonyosnak vehetjük, hogy az Erdély északkeleti csücskében emelt óradnai vártól (?), lényegében tehát a Nagy-Szamos nevezetes átjárót képező völgyétől a Baróti-, illetőleg a Persányi-hegység déli végződéséig, szabatosabban a brassói Cenk-hegyi királyi várig körvonalazódní kezd egy már

korábban sejtett, ám részleteiben mindeddig ismeretlen, a hadászati vonatkozásban jelentős helyeken jobbára egyszerű, kezdetleges kővárakból kiépített védelmi vonal. Ennek a *védelmi rendszernek* (mert bizvást arról írhatunk) az őrzésére a későbbi Háromszékre költöztetett, már említett székely csoportokon kívül, helyel-lyel még kisebb-nagyobb besenyő „hadakat” is beosztottak.

Mint ismeretes, a besenyők (az úzokkal, kunokkal közel rokon nyugati-török nép) Magyarországra menekült vagy egyéb körülmények közepette áttelepedett csoportjait már a X. század végétől határőr-feladatok ellátására kezdik bevonni vagy beosztani. Többek között minden bizonnyal ezzel kapcsolatosak az erdélyi „Besenyő” helyneveink is, mint Besenyő(tető) a Szeben- meg Fogarasi-havasokban, Székásbesenyő, Búzásbesenyő, Sepsibesenyő, a Beszterce melletti Besenyő (éppen az említett vonalba esik!), „Besenyőfalva” (a XVI. századtól kezdve Firtosváraalja).

Ez utóbbival kapcsolatban bennünket most talán véletlennel, de — szerény véleményünk szerint — inkább szándékosságnak tulajdonítható jelenség érdekel. Firtosváraalja, ősbibb nevén Besenyőfalva a többek között Tartód várát is „hordozó” terjedelmes vulkáni fennsíkot nyugatról lezáró, 1000 m-en felüli magasságú Firtostetőből délnek kiágazó, de még mindig tetemes magasságban, 750 m-t meghaladó nyeregben fekszik, légvonalban mindössze 17 km-re nyugatra a közlésünk tárgyát alkotó erősség maradványaitól! Ha az ember a Firtostól végigmegy a két Küküllő nagyjából délnek irányuló, félkörívet leíró, széles, lapos, rossz lefolyású, szemmel nem is mindig kivehető vízválasztóján, a „Tatár-út” (ez a határnév is ugyancsak furcsa ám) érintésével csaknem éppen a Nagyküküllő völgyének Tartód vára alatti szakaszába ér le! (Innen a „Tatár-úttól” már csak öt km-re magasodik Tartód vára kúpcskája.) Ez lehet véletlen következménye is, de az sem egészen lehetetlen, hogy egyrészt „Tatár-út” meg „Besenyőfalva”, másrészt a XI. század végi —XII. század eleji Tartód vára szorosabb oksági kapcsolatban állott egymással. De ezenkívül, ugyancsak a tartódi rommal kapcsolatosan, önkéntelenül fölvetődnek még a következő kérdések is: a közeli vagy távolabbi környék székely lakosságának élő hagyományaiiban miért nem fedezhető fel semmi, a várra vonatkozó, valósnak látszó magvú mondai elem? Mivel magyarázható az erősség régészeti anyagban oly föltűnő szegénysége? Katona-földrajzi helyzetére való tekintettel minő szerepet játszott a XI. század végétől, illetve a XII. század elejétől a hűbéri magyar állam akkori keleti határán? Az alábbiakban erre igyekszünk válaszolni.

1. Minthogy Tartód várához nem fűződik semmiféle mondai elem, nem ismeretes a különben még nem is olyan régen a székely közbirtokosság tulajdonában volt, csaknem háborítatlan ősréngetegek mélyén rejtőző erősségre bár csak utaló egyetlen oklevél sem; viszont a székelyek földjén (de nem egyúttal az elszórt területfoltokban, szigetecskékben itt-ott sokáig megmaradt Fehér vármegyei szórványokban!) a Báthoriak és Zápolyák köztudomásúan székelyt-sújtó intézkedései előtti időből ismeretlen bármilyen várszerű építmény emeltetése; végül várunk nagyon egyszerű, kezdetleges alaprajza, építési módja egyáltalán nem felel meg a virágzó hűbérrendszer XIII. század második felének, azaz az első mongoldulást követő időszaknak, de különösképpen a XIV. századdal kezdődő várépítészet jellegzetességeinek (egyszerű alaprajzán kívül említhető más sajátos körülmény: se lakótornya, se más kőépülete nem volt, márpedig a magánvárak esetében, szokás szerint, éppen a lakótoronnyal indul meg valamely, később különféleképpen bővített, hasonnemű épületsorozat, így például Vajdahunyad vára vagy a háromszéki Bálványos-vár fejlődéstörténete); a vár keletkezését a régészeti anyag tanúvallomá-

sával teljesen egyezően csakis egyféleképpen magyarázhatjuk: a kezdetlegesség letagadhatatlan jegyeit eláruló erődítményünket, mint azt más gondolatmenetben már említettük, a Biharból a nagy mongol betörés előtt, de mindenképpen az 1270. évet megelőző időszakban, egyház-közigazgatási tekintetben az ún. telegdi főesperességbe szervezett (későbbi udvarhelyszéki) székelyek megérkezése előtt használták.

2. Mint említettük: a várhoz semmi valósnak látszó magvú mondai elem nem fűződik. Ezt a tényt azzal a történelmi föltétellel magyarázhatjuk, hogy az „*universitas Sicularum de Theged*“ tagjai nem építhették, mert még nem érkeztek volt még későbbi szállásterületeikre; s a magyar hűbéri királyságnak Erdély keleti részei valószínű birtokbavételére irányult törekvése, e területeknek a Keleti-Kárpátok vízválasztójáig való tényleges megszállása és bizonyos számú népességgel (az ott előbb már meglevő őslakosság mellé betelepítéssel) való kitöltése; tehát a Háromszéki-, a Kászoni-, Csiki- meg Gyergyói-medence igazi elfoglalása, megszállása legkésőbb a XII. és XIII. század fordulójára tehető. Ezt látszik bizonyítani a Piatra Neamț-i — a hajdani karácsonykövi — „Bitca Doamnei“-en megfigyelt és V. Spinei iași-i kutatótól közölt, az Aranyos-Beszterce völgyét őrzött XII. század végi magyar palánkvár is. Különben jelentős bizonyítékként idézhető a német lovagrend erdélyi szereplésében nevezetes, II. Endre-féle 1211. évi adománylevél, melynek tanúságtétele értelmében a magyar királyi hatalom ez időben már kétségtelenül kiterjedt a belső-kárpáti medencék legdélekelebbikére: a barcaságra is. (Más lapra tartozik azonban a székelyek Gyergyóba meg Csikba való betelepítésének kérdése. Az bizony még jó ideig várat magára. Mai ismereteink szerint a XIII. század legvégére vagy talán csak a XIV. elejére tehető. Addig ezt a két medencét valószínűleg csak az odaépített, egyszerű alaprajzú, „mészhabarccsal“ kötött falú várak csekély létszámú népessége ülte meg.)

3. Tartód vára régészeti maradványokban való szembeötlő szegénységének az adott történelmi föltételekben: a magyar királyi hatalom aránylag lassú, de céltudatos, szívós keletei terjeszkedésének *folyamatában* kereshetjük és találjuk a magyarázatát. A XII. század elején és derekán még határsávként vigyázott keleti hegyalját, az előbb tárgyaltak értelmében 70—80 évnél tovább nemigen használták, mert azután, a fejlődés következő szakaszában, a XII. század második felében 80—90 km-rel keletebbre tolták, a Keleti-Kárpátok vízválasztó homokkő fővonulatára. Ennek a határköltöztetésnek mint a Tartód vára további sorsára végzetes eseménynek következtében a kis erősséget fölhagyták, védői vagy tovább költöztek Gyergyóba, illetőleg Csikba (a „Besenyőfalva“ név fennmaradása még nem zárja ki ezt a lehetőséget), vagy helyben maradtak, „tartalékban“, és előbb ideiglenesen, majd a helyzet másféleképpen alakulásával véglegesen megszűnt határvédelmi kötelezettségük. A terület — azaz Tartód vára közvetlen környéke — elnéptelenedése után (mivel a 60—80 évvel később betelepített telegdi székely népesség egyelőre távolról se töltötte ki a részére kijelölt egész területet) léte feledésbe merült, romjait pedig elborította az egykori birodalmát mindenképpen visszahódítani törekvő erdőrengeteg.

4. Tartód vára katonai feladatát tekintve, legalábbis egyelőre, semmi bizonyosat nem mondhatunk. Ám ha azt nézzük, hogy a legújabb ásatások fényénél ugyan nem a „rabonbánok“ regényes fészkeknek, de (utolsó, kőfalassá való átépítése időszakában szintén határerődítménynek) a XI. század végi, XII. század eleji véghelynek bizonyult székelyudvarhelyi „Bud(a)vár“ valószínűleg egyszerre zárta le egyrészt a Csiki-medence felől a Tolvajoson, másrészt Gyergyó felől a Libán-hágón Erdély belsejébe vezető utakat, Tartód vára viszont északnyugat felől oldalozhatta, nem is túlságosan nagy távolságról, a Libán viszonylag elég könnyen meg-

használható nyergén Székelyudvarhely felé irányuló utat, azonkívül lezárhatta a „Láz“ fölhasználásával a Fehér-Nyikó völgye fejéhez, onnan pedig a későbbi Szi-tás- (vagy Székely-)keresztúrhoz lehaladó utat, sőt a parajdi „Sóvidékre“ való eljutás lehetőségét is, úgy tűnik, mintha oszladozni kezdene e várak történetét és rendeltetését borító, eddig szinte áthatolhatatlannak hitt kód. Emellett összekötő hely, valóságos láncszem lehetett a szováta-illyésmezei „Rabsonné vára“ (?) meg a „Bud(a)vár“ közötti fennsíkon.

Hogy Tartód vára valóban nagyobb szabású védelmi rendszer tagjaként fog-ható föl, azt az utóbbi évek terep kutatásainak, de főként 1969. és 1970. évi nyár eleji vizsgálódásainknak alapján immár eléggé megalapozottan, nem is túlságosan elhamarkodottan állíthatjuk.

Kurt Horedt szerintünk is helyesnek bizonyuló észrevétele értelmében a hű-béri magyar államnak a Keleti-Kárpátok vízválasztójáig való terjeszkedése *utolsó szakaszát* alkotó területekről, szabatosabban a belső-kárpáti medencék helynév-ananyagából már hiányzanak a korábban fokozatosan előretolt gyepűvonalak újra-meg újraélesztését igazoló helynevek. Ennek okát főképpen a fejlődőben levő hűbéri társadalom gazdasági alapjának jelentős változásában kereshetjük. A ter-melőerők lassú, de folyamatos fejlődése, a lakosság részben természetes, részben a telepítéseknek tulajdonítható, aránylag gyors szaporodása, a fejlődő mezőgazdaság számára alkalmas tér fokozódó elégtelensége (ne feledjük el: a magyar hatalom lépcsőzetes területi terjeszkedésével együtt járó benépesítés, legalábbis egy időre, közel évszázadnyi időtartamra a Keleti-Kárpátok ősfenyvesekkel borított széles aka-dályövezetébe ütközött!) lényegesen megváltoztatta a védelem hadászati követel-ményeit. A gyepűelve eddig parlagon hagyott területei egyre csábítóbban hatnak az akkori külterjes földművelés miatt már-már földhiányban szenvedő, gyepűn belüli népességre.

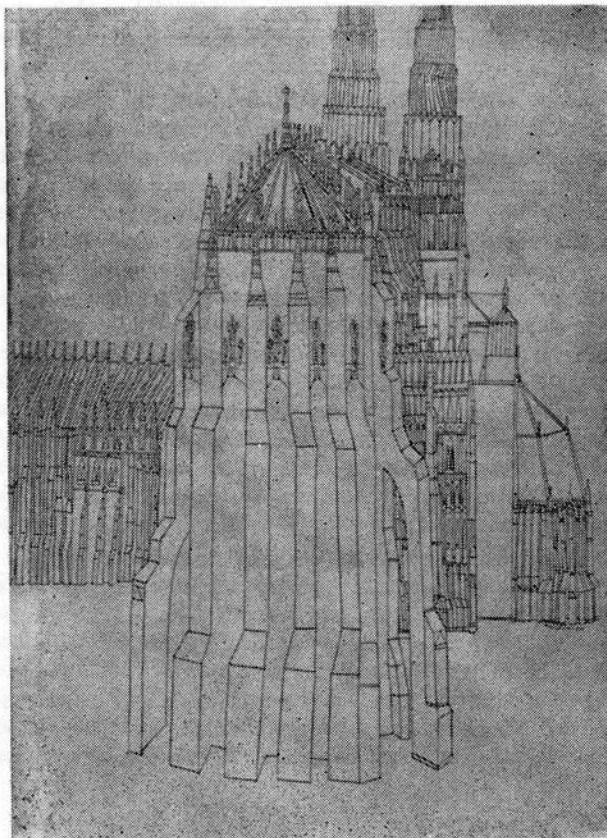
Salamon és I. László uralkodása idején több nagyobb szabású új meg kun hadjárat következményei (1068-ban Salamon és a hercegek megvívják a kerlési csatát, 1083-ban az uralkodói székét vesztett Salamon apósával, Kutesk kun feje-delemmel Ungvárig és Borsova váráig hatol pusztítva, 1091-ben Kapolcs kun vezér romt előre a Tisza vonaláig) érzékeltetik a havaselti-moldvai kun törzsszövetség erejét és ekkor még csorbítatlan hatalmát. A XII. század közepétől, II. Géza (1141—1162) idejétől viszont a magyar királyság meg a bizánci birodalom egyre job-ban élöződő ellentétei végül is háborús cselekményekben tetőznek. Mint ismeretes, a kijevei állammal szövetséges Bizánc seregeinek (két kiváló hadvezér: Vátáztész Leon és Dukász Joánnész vezetésével) 1168-ban egyszerre két helyen is sikerül be-törniük Erdély földjére: egyfelől talán a Barcaságba utat nyitó Töröcsvári-, másfelől a Beszterce városához vezető Borgói-hágón. A XI. század második felének ismét-lődő kun betörései, valamint a bizánci hadaktól a XII. század 60-as éveinek végén oko-zott számottevő ember- és anyagpusztítás azután szükségképpen rádöbentette a hűbéri magyar állam keleti határai védelmének megszervezésével megbízott hatóság-gokat a gyepűrendszer elavult, korszerűtlen voltára.

Minthogy a vázolt gazdasági meg hadászati körülmények közepette a gyepű-sávok természetszerűleg többé már nem jelenthettek komoly akadályt, az ez idő szerint leginkább veszélyeztetett Erdélyben a XI. század végétől s a XII. század elejétől már át kellett térni a *gyepűsávval kiegészített egyszerű alaprajzú, kőfalú határvárak rendszerére*. Ezek voltak hivatottak fokozatosan átvenni az immár elég-telennek bizonyuló kezdetleges gyepűrendszer helyét, szerepét. Ugyanez a jelenség figyelhető meg különben a középkori Magyarország nyugati határain is, főként az ún. Bécsi-kapu védelmére létesített erődítménylvonal esetében. Ez az elv, törekvés

tökröződik egyébként a teuton lovagrend oklevelének rendelkezéseiben is, föld- vagy faerődítmény építési joga helyett kővárak emeltetését engedélyezvén.

A leírtak alapján könnyebben érthető: miért építették ki a XII. század első és második felében a Keleti-Kárpátok túzi eredetű nyugati vonulatának hosszában, illetőleg a tőle keletre fekvő belső-kárpáti medencék szegélyének magaslataira, nemkülönben a Fogarasi-, továbbá a Szebeni- és Szászsebesi-havasok meg a Retye-zát északi végső nyúlványain a *kezdetleges kővárak egész vonalát*.

Mindezek az erődítmények hihetőleg a XI—XII. század fordulójáról, valamint a XII. század végéről származnak, s folytatják, illetőleg helyettesítik a X—XI. század valamivel „beljebb“, kevéssel nyugatabbra húzódó gyepterendezéseit. A Kurt Horedttől 11—12 éve fölvetett tisztázatlan kérdésre: vajon ezek a várak a nagy mongol hadjárat előtti vagy utáni időben épültek-e, úgy véljük, ma már többé-kevésbé megnyugtatóan válaszolhatunk. A német lovagrend jogait megszabó királyi rendelkezések fényében egészen elfogadhatónak látszik az a nézet, hogy a magyar királyság akkori (erdélyi) keleti és déli határa mentén épített kőfalú várak sora a gyepterendszer földadatát fejlettebb fokon s egyúttal kijebb átvevő védővonal szerepét tölti be. A szóban forgó egyszerű körödmények építési idejét egy évszázaddal korábbra tehetjük, mindjárt az 1068-as, 1083-as, 1091-es úz és kun betörést követő időszakra, további bővítésük, kiegészítésük, keleten előbbre tolásuk viszont hihetőleg a bizánci hadseregnek 1168-ban Erdély földjére való hatolásához és itteni jelentős mérvű dűlásaihoz kapcsolható, illetőleg a mindezekkel az eseményekkel kapcsolatos fájdalmas tapasztalatok közvetlen és azonnali eredményeként fogható föl.

Paulovics László:
Katedrális